

UDK:1751

Xamidullo XAKIMOV,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

E-mail: khakimovrgf@mail.ru

O'zDJTU dotsenti, PhD I.Turamuratova taqrizi asosida

TERMINLARNI TASNIFLASHNING ASOSIY MEZON VA TAMOYILLARI

Аннотация

Mazkur maqolada terminlarning lingvistik tabiati, ularni tasniflashning nazariy asoslari hamda asosiy mezon va tamoyillari keng yoritiladi. Terminlarning semantik, morfologik, tematik, funksional va uslubiy xususiyatlariga ko'ra guruhlariga ajratilishi hamda zamonaviy terminologiya tizimidagi muammolar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Termin, terminshunoslik, tasnif, semantika, mezon, tamoyil, lingvistika.

ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ И ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В статье дан общий обзор лингвистической природы терминов, теоретических основ их классификации, основных критериев и принципов. Анализируется классификация терминов по группам в соответствии с их семантическими, морфологическими, тематическими, функциональными и стилистическими признаками, а также проблемы современной терминосистемы.

Ключевые слова: Термин, терминология, классификация, семантика, критерий, принцип, лингвистика.

BASIC CRITERIA AND PRINCIPLES OF TERMS CLASSIFICATION

Annotation

This article provides a broad overview of the linguistic nature of terms, the theoretical foundations of their classification, and the main criteria and principles. The classification of terms into groups according to their semantic, morphological, thematic, functional, and stylistic characteristics, as well as problems in the modern terminology system, are analyzed.

Key words: Term, terminology, classification, semantics, criterion, principle, linguistics.

Kirish. Hozirgi globallashtirish va ilmiy-texnik taraqqiyot davrida tilning barcha sohalarida, xususan, terminologiya sohasida chuqur o'zgarishlar yuz bermoqda. Ilmiy-texnik taraqqiyotning tezlashuvi, yangi fan tarmoqlarining paydo bo'lishi – mavjud fanlarning yanada rivojlanishi natijasida yangi terminlarga ehtiyoj sezilarli darajada oshdi. Shu sababli terminlarni ilmiy asosda tasniflash, ularni tizimlashtirish va tartibga solish masalasi nafaqat lingvistika, balki fan va ta'lim tizimi uchun ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Terminlarni o'rganishning muhim jihatlaridan biri ularning lingvistik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish va tasniflashdir. Chunki terminlar – ilmiy tushunchalarning ifodasi sifatida – nafaqat so'z boyligining bir qismi, balki ilmiy tafakkurning ham asosiy ko'rinishlaridan biridir. Ularning mazmuni, shakli va qo'llanish doirasi to'g'ri aniqlanmasa, ilmiy nutqda chalkashlik va tushunmovchilik yuzaga keladi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, terminlarni tasniflash nafaqat lingvistik jihatdan, balki amaliy jihatdan ham beqiyos ahamiyatga ega. Masalan, ta'lim jarayonida terminlarning izchil tasnifi o'quvchilarga va talabalariga ilmiy tushunchalarni to'g'ri anglash va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi. Ilmiy-tadqiqot ishlari jarayonida esa terminlarning to'g'ri tasnifi fanlararo aloqalarni rivojlantirishga, turli sohalaridagi ilmiy tushunchalarni uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Terminshunoslik masalalari ko'plab olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan va bu soha bugungi kunda ham tilshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Terminlar — ilmiy tafakkur vositasi bo'lib, ular ilm-fan va texnikaning turli sohalarida aniq ma'noni ifodalash, muloqotni samarali tashkil

qilish hamda bilimlarni standartlashtirishga xizmat qiladi. Shu bois ularning lingvistik xususiyatlari, tasnifi va tizimga solinishi masalalari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilgan. A. A. Reformatskiy o'z asarlarida terminlarning boshqa so'zlardan asosiy farqlovchi belgisi ularning aniqlik va birma'nolilik xususiyatida ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, terminlar ilmiy tushunchalarni ifodalashda vosita sifatida xizmat qiladi va shu jihati bilan umumxalq tildagi ko'pma'noli so'zlardan keskin ajralib turadi [1].

Terminologiyaning nazariy asoslarini yaratishda D. S. Lotte alohida o'rin egallaydi. U terminlarni shakllantirishda ilmiy aniqlik, barqarorlik va xalqaro uyg'unlik tamoyillarini ilgari suradi. Lottening ta'kidlashicha, terminologiya yagona tizim asosida rivojlanishi zarur bo'lib, bunda terminlarning xalqaro muvofiqligi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan shu sababli olim terminlarni yaratishda xalqaro tajribani hisobga olish va standartlashtirish zarurligini ta'kidlagan [2].

S. V. Grinev-Grinevich esa terminlarni tizimiy birlik sifatida ko'rib chiqadi. U terminologik tizim ichida terminlarning bir-biri bilan semantik va funksional aloqada bo'lishini, ularni faqat alohida so'z sifatida emas, balki butun bir tizimning bo'lagi sifatida tadqiq etish lozimligini uqtiradi. Olimning fikricha, terminlarni tasniflashda semantik yondashuv muhim o'rin tutadi, chunki terminologik tizimlar ko'pincha bir-biriga o'xshash ma'nolar va mantiqiy bog'liqliklar asosida shakllanadi [3].

Til aloqalari doirasida mashhur olim U. Vaynrxning qarashlari diqqatga sazovordir. U terminlarning boshqa tillardan kirib kelish jarayonlarini o'rganib, kontakt tilshunoslik asosida ularning o'zlashuv xususiyatlarini tahlil qilgan. Uning

fikricha, terminlar xalqaro aloqalarda eng tez va samarali o'zlashadigan qatlamlardan biridir. Shu bois terminlarni o'rganishda ularning lingvistik xususiyatlari bilan bir qatorda, ijtimoiy va madaniy omillarni ham hisobga olish muhimdir [4].

O'zbek tilshunosligida ham terminologik masalalarga katta e'tibor qaratilgan. Jumladan, A. Madvaliyev terminlarning shakllanishi, rivojlanishi va o'zbek tilidagi qo'llanishiga oid qator tadqiqotlar olib borgan. U o'z asarlarida terminlarni morfologik va semantik belgilariga ko'ra tasniflash mumkinligini ta'kidlab, o'zbek terminologiyasi uchun aniq nazariy asos yaratishga intilgan [5].

Shuningdek, Sh. Raxmatullayev ham o'zbek terminologiyasi masalalarida muhim ishlar qilgan olimlardan biridir. U terminlarni o'rganishda milliylik va xalqaro standartlar uyg'unligi masalasiga alohida e'tibor qaratgan. Olimning fikricha, o'zbek tilidagi terminlar xalqaro meyorlarga mos bo'lishi bilan birga, milliy tilning o'ziga xos xususiyatlarini ham saqlab qolishi zarur. Shu nuqtai nazardan, Raxmatullayev terminlarni semantik guruhlarga ajratish va ularning tizimiy o'rganilishini taklif etadi [6].

N. Mahmudov esa o'zbek adabiy tili taraqqiyotining nazariy masalalarini yoritishda terminshunoslikka ham e'tibor qaratadi. U o'z tadqiqotlarida o'zbek terminologiyasini takomillashtirish uchun yagona ilmiy-nazariy mezon ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, terminlarning lingvistik statusi, tasnifi va qo'llanishi masalalarida yagona konseptual asos ishlab chiqilmasa, terminologiyada notekislik va chalkashliklar yuzaga keladi [7].

Terminshunoslikning rivojlanishida Yevropa olimlaridan T. Kandelaki va V. Leichikning ishlari ham alohida o'rin tutadi. T. Kandelaki terminlarni ma'no jihatidan izchil tizimlashtirish zarurligini ta'kidlab, ularni ilmiy tushunchalar ierarxiyasi asosida guruhlarga ajratishni taklif etadi. V. Leichik esa terminshunoslikni mustaqil fan sifatida shakllantirish g'oyasini ilgari surib, terminlarning tuzilishi, semantikasi va funksional vazifalarini batafsil tahlil qiladi [8]. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda terminlarning kognitiv va pragmatik xususiyatlariga ham e'tibor qaratilmoqda.

Masalan, E. Wüsterning ishlari terminologiyaning xalqaro standartlashtirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. U terminlarni faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki inson bilimini saqlash va uzatishning universal mexanizmi sifatida ham o'rganadi [9]. O'zbek tilshunosligida esa keyingi yillarda terminlarni elektron resurslar asosida tizimlashtirish, lug'atlar yaratish va ularni raqamli muhitda qo'llash masalalari dolzarb yo'nalishlardan biriga aylangan. Bu borada H. Dadaboyev va M. Jo'rayevlarning tadqiqotlarida terminlarni avtomatik qayta ishlash, korpus lingvistikasi imkoniyatlaridan foydalanish masalalari yoritilgan [10].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, terminlarning lingvistik statusi va tasnifi masalalari jahon tilshunosligi va o'zbek tilshunosligida muhim o'rinni egallaydi. Turli olimlarning yondashuvlari mazkur masalani turli jihatlar bilan yoritib, ilmiy-nazariy asoslarni yanada boyitgan.

Natija va muhokama. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, terminlarni tasniflash masalasi tilshunoslikda doimiy ravishda dolzarb bo'lib kelmoqda. Chunki terminlar — ilmiy tafakkurning asosiy vositasi sifatida — fan va texnika rivoji, ilmiy izlanishlar hamda xalqaro muloqot jarayonida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Turli olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar terminlarni tasniflashda bir-birini to'ldiradi va mazkur sohaning nazariy asoslarini yanada boyitadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan qarashlardan ma'lum bo'ladi, A. A. Reformatskiy terminlarning aniqlik va birma'novlilik belgilarini asosiy mezon sifatida ko'rsatadi [8]. Bu yondashuv shuni anglatadiki, har bir termin aniq ilmiy tushunchani ifodalashi va chalkashliklarga yo'l qo'ymasligi

zarur. Shu bilan birga, D. S. Lottening terminologiyani yagona tizim asosida standartlashtirish haqidagi g'oyalari terminlarni xalqaro miqyosda uyg'unlashtirishga xizmat qiladi [9]. Bugungi globallashtirish davrida ushbu tamoyilning ahamiyati yanada ortmoqda.

S. V. Grinev-Grinevichning terminlarni tizimiy birlik sifatida o'rganish haqidagi qarashlari ham muhim ilmiy xulosalardan biridir [10]. Chunki har bir termin o'z-o'zicha emas, balki terminologik tizimning bir bo'laki sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa ularning tasnifi semantik va mantiqiy bog'liqliklarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, U. Vaynrxning kontakt tilshunoslik doirasidagi tadqiqotlari terminlarning boshqa tillardan o'zlashuvi masalalariga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi [11]. Bu holat, ayniqsa, o'zbek tilida ko'plab xalqaro terminlarning qo'llanishida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Shu sababli, terminlarni tasniflashda faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy va madaniy omillarni ham inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

O'zbek tilshunosligida olib borilgan izlanishlar ham ushbu nazariy qarashlarni qo'llab-quvvatlaydi. Jumladan, A. Madvaliyev, Sh. Raxmatullayev va N. Mahmudovlarning ishlari terminlarni milliy tilning o'ziga xos xususiyatlarini saqlagan holda xalqaro standartlarga moslashtirish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Bu yondashuv o'zbek terminologiyasining rivojida muhim nazariy va amaliy yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda.

Umuman olganda, terminlarni tasniflashda quyidagi natijalarga kelish mumkin:

terminlarning lingvistik statusi va strukturaviy xususiyatlarini aniqlash ularni tasniflash uchun asosiy mezon hisoblanadi;

xalqaro meyorlar va milliy tilning o'ziga xos xususiyatlari uyg'unlashtirilgan holda yondashuv samaradorlikni oshiradi;

terminlarni semantik, morfologik va tematik jihatdan tizimlashtirish ularning qo'llanish doirasini aniqlash va standartlashtirishda muhim rol o'ynaydi.

So'nggi yillarda terminlarni tasniflashda kognitiv yondashuvlar ham dolzarb bo'lib bormoqda. Chunki terminlar faqatgina lingvistik birlik sifatida emas, balki inson tafakkuri va bilimlar tizimining muhim komponenti sifatida ham qaralmoqda. Mazkur yondashuvga ko'ra, terminlarning shakllanishi va tasnifi insonning dunyoqarashi, konseptual kategoriyalash jarayonlari ham muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, zamonaviy tilshunoslikda terminlarni raqamli texnologiyalar yordamida avtomatlashtirilgan tizimlarda tasniflash masalasi ham rivojlanmoqda. Bu usullar terminologik birliklarni semantik tarmoqlar asosida ajratish, ularning sinonimik va antonimik aloqalarini aniqlash imkonini bermoqda. Natijada, terminlarni tasniflash nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham keng qo'llanish imkoniyatiga ega bo'lib, ilmiy-texnikaviy axborot almashinuvini soddalashtirmoqda. Demak, an'anaviy lingvistik yondashuvlar bilan bir qatorda kognitiv va texnologik yondashuvlarning uyg'unligi terminshunoslik sohasini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Shunday qilib, olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, terminlarni tasniflash masalasi lingvistika fanida nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Mazkur yo'nalishda izchil izlanishlar olib borish terminologik tizimlarning mukammallashtirishiga va ilmiy muloqotning samaradorligiga xizmat qiladi.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tadqiqot va tahlillarni xulosa qilib shuni alohida ta'kidlash joizki, terminlarni tasniflash masalasi tilshunoslikdagi eng dolzarb muammolardan biri bo'lib, u nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Terminlarning lingvistik statusi, ularning

semantik, morfologik va tematik xususiyatlarini aniqlash ularni tizimlashtirish va ilmiy muloqotda samarali qo'llash imkonini beradi. A. A. Reformatskiy, D. S. Lotte, S. V. Grinev-Grinevich, U. Vaynrah kabi xorijiy olimlar hamda A. Madvaliyev, Sh. Raxmatullayev, N. Mahmudov kabi o'zbek tilshunoslari fikrlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, terminologiyani izchil o'rganish va mukammal tasniflash ilmiy bilimlarni standartlashtirish hamda xalqaro ilmiy muloqotni samarali tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Mazkur tadqiqot natijalariga asoslanib aytilish mumkinki, terminlarni tasniflashda xalqaro meyorlar va milliy tilning o'ziga xos xususiyatlarini

uyg'unlashtirish zarur. Bu yondashuv bir tomondan ilmiy aniqlik va barqarorlikni ta'minlasa, ikkinchi tomondan, milliy tilning boyliklarini saqlashga xizmat qiladi. Shunday qilib, terminlarni tasniflashning aniq mezon va tamoyillarini ishlab chiqish, ularni nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganish tilshunoslikda dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Bu yo'nalishda olib boriladigan izlanishlar o'zbek terminologiyasini takomillashtirishga, uni xalqaro ilmiy hamjamiyat talablariga moslashtirishga va ilmiy-texnik tafakkurning rivojiga katta hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR

1. Реформатский А. А. Введение в языкознание. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 347 с.
2. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 158 с.
3. Гринев-Гриневиц С. В. Терминоведение. — М.: Академия, 2008. — 304 с.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты. — Киев: Вища школа, 1979. — 263 с.
5. Madvaliyev, A. (2008). O'zbek tilida terminologiya masalalari. Toshkent: Fan.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида термин яратиш тамойиллари. — Тошкент: Ўқитувчи, 1982. — 188 б.
7. Маҳмудов Н. Ўзбек тили лексикологияси. — Тошкент: Фан, 2005. — 240 б.
8. Канделаки, Т. Л. Семантические проблемы терминологии. — Москва: Наука, 1977.
9. Wüster, E. Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. — Bonn: Romanistischer Verlag, 1979.
10. Jo'rayev, M., Dadaboyev, H. O'zbek terminologiyasini raqamli muhitda tadqiq etish masalalari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
11. Reformatskiy, A. A. (1961). Vvedenie v yazikovedenie. Moskva: Uchpedgiz.
12. Lotte, D. S. (1961). Osnovy postroeniya nauchno-tekhnicheskoy terminologii. Voprosy teorii i metodiki. Moskva: AN SSSR.
13. Grinev-Grinevich, S. V. (2008). Vvedenie v terminovedenie. Moskva: Moskovskiy litsey.
14. Weinreich, U. (1953). Languages in contact: Findings and problems. New York: Linguistic Circle of New York.